

INNOVACIÓ DIDÀCTICA

**VISIBILITZANT LES DONES A L'ANTIGUITAT:
UNA PROPOSTA DIDÀCTICA PER A PRIMER D'ESO**

***MAKING WOMEN VISIBLE IN ANCIENT HISTORY:
A DIDACTIC PROPOSAL FOR THE FIRST YEAR OF ESO***

Bàrbara B. Tomàs Ferrutxe
Universitat de les Illes Balears

Resum: Atès que el paper de la dona en l'antiguitat es troba limitat en el currículum escolar, amb una absència de les seves aportacions i sovint amb una representació estereotipada, es presenta a continuació una proposta per fer-la visible. Per aquest motiu, mostrem una proposta didàctica materialitzada en l'ús de diferents activitats com a eina, amb l'objectiu que els docents puguin implementar aquest enfocament en les seves sessions d'història antiga.

Paraules clau: didàctica, activitats, història antiga, història de gènere, dona.

Abstract: As women's roles in ancient history are limited on the school curriculum—with no reference to their contributions and an often-stereotypical portrayal—this article aims to raise their visibility. To do this, we set out a teaching approach using different activities, so that teachers can use the proposal in their classes on ancient history.

Keywords: didactics, activities, ancient history, gender history, women.

Presentació

Al llarg de les pàgines següents es presenta la proposta didàctica «Visibilitzant les dones a l'antiguitat: un projecte didàctic per a primer d'ESO». Amb l'objectiu de contribuir a la visibilització del paper de la dona en les civilitzacions preromana, grega i romana, volem fomentar l'ús d'activitats alternatives, amb les quals els docents podran impartir el temari, tot seguint la nova llei educativa (LOMLOE)¹ i el currículum educatiu de Geografia i Història establert a les Illes Balears.²

Amb aquesta proposta pretenem integrar a les aules les dones de l'antiguitat —absents al currículum en aquesta etapa i sovint als llibres de text—, a més d'oferir un aprenentatge basat en la interdisciplinarietat i adaptat a l'alumnat d'aquest cicle. Es tracta d'una proposta que neix amb la idea de facilitar la tasca dels docents, aportant-los tot un seguit de recursos didàctics per tal de contrarestar aquesta absència. Així mateix, entenem que, a través d'aquestes activitats, obrim nove s possibilitats de treball a l'aula per a aquell professorat que considera limitat el contingut del currículum oficial i dels llibres de text. Si tenim en compte l'amplitud dels continguts que es donen en aquest curs, les activitats es converteixen en una eina pràctica per aportar dinamisme a la rigidesa d'alguns blocs, així com veure continguts transversals i fomentar una educació sense biaixos de gènere.

La dona a l'antiguitat: de la investigació a les aules

En primer lloc, cal demanar-se com ha arribat el paper de la dona a l'antiguitat a les aules de secundària. Així, doncs, cal remuntar-se als anys vuitanta, moment en què comença a estudiar-se el paper i el protagonisme de les dones. També en aquesta dècada es comença a plantejar la seva absència en les programacions i en l'aprenentatge dels diferents nivells educatius. La investigació es qüestiona el rol de la dona en el llibre de text, que sol aparèixer estereotipat o amb una dinàmica diferenciadora. Així mateix, també es comencen a plantejar nous reptes per la tendència a deixar la necessitat de visibilitzar els continguts sobre la dona en mans dels docents i no tant en mans de l'Administració i els llibres de text.

Per posar alguns exemples d'aquests estudis i investigacions centrats a analitzar la representació femenina en els llibres de text, podem destacar els treballs següents: *Rol que representa la mujer en los libros de texto de Preescolar y EGB utilizados en la Comunidad Autónoma del País Vasco*, de Valentín González Moro (1984). També hi ha algunes investigacions relacionades directament amb la nostra àrea d'estudi, centrades en la disciplina de les Ciències Socials i en què s'analitza el caràcter androcèntric dels llibres de text, com veurem més endavant.

Emperò, és en els anys noranta quan s'obren camí els projectes per incorporar el paper de la dona a la didàctica i específicament a l'àrea de les Ciències Socials. Són propostes didàctiques, denominades coeducatives, que proposen un canvi dels continguts curriculars per incloure-hi la història, els sabers i les aportacions femenines.³

En aquests anys continuen les investigacions que es plantegen quin és el paper i quina és la imatge de les dones en l'educació, quin ha estat

¹ Reial decret 217/2022, de 29 de març, pel qual s'estableix l'ordenació i els ensenyaments mínims de l'educació secundària obligatòria, *BOE* núm. 76, de 30 de març, p. 41571-41789. En línia: <https://www.boe.es/eli/es/rd/2022/03/29/217> (28 de setembre de 2022).

² Currículum de l'educació secundària obligatòria a les Illes Balears. Decret 32/2022, d'1 d'agost, pel qual s'estableix el currículum de l'educació secundària obligatòria a les Illes Balears), *BOIB* núm. 101, de 2 d'agost, p. 31612-31958. En línia: https://intranet.caib.es/sites/lomloe/ca/curraculum_educacio/ (28 de setembre de 2022).

³ Montserrat Grañeras, et al, *Revisión bibliográfica sobre mujeres y educación en España (1983-2007)*. Madrid: Instituto de la Mujer, 2007, p. 51.

el seu protagonisme històricament parlant, així com les desigualtats presents als llibres de text i a l'educació en general, que aspiren a crear una educació amb perspectiva de gènere (Garreta i Careaga, 1987; Subirats Martori *et al.*, 1993; Barranquero Texeira i Prieto Borrego, 2000; Tovar Pulido, 2016; Hidalgo Villarroja *et al.* 2003; Fernández Valencia, 2004; Sant Obiols i Pagès Blanch, 2011). Aquests i d'altres serien els treballs en el camp de l'ensenyament en el context de les Ciències Socials. Tots ells arriben a conclusions similars: l'absència de la dona en l'ensenyament és una realitat, així com la mirada androcèntrica present en els llibres de text, material didàctic que continua sent el gran protagonista a les aules.

Per una altra banda, mentre que les propostes per integrar aquests continguts a les aules són encara reduïdes, destaca el fet que els estudis sobre gènere a l'antiguitat tenen una trajectòria important. Per posar-ne alguns exemples: en el cas de les societats preromanes de la península Ibèrica destaquen els estudis d'Eduardo Sánchez Moreno (1997), María Isabel Izquierdo Peraile (1998, 2008), Lourdes Prados Torreira (2007, 2010), Alicia Perea Cáveda (2006, 2010), Rosalía Hernández García (2014), Carmen Rueda Galán (2008, 2013), Alberto Pérez Rubio (2013), entre d'altres. Aquests se centren a estudiar la petjada material d'aquestes comunitats, així com el valor que té la imatge, concretament a través dels exvots i escultures, com a font per aproximar-nos a la dona. Per exemple, la presència de pesos de teler (*pondera*) i per filar (fusairoles) en diferents contextos, com domèstics o funeraris, s'ha convertit en un recurs important dels investigadors per reconèixer i ampliar la informació sobre les dones en aquesta etapa, ja que la iconografia i les restes ens permeten identificar la producció tèxtil com una activitat principalment femenina.⁴

En el cas de les investigacions sobre la dona a l'antiga Roma, els estudis són més extensos i tenen una llarga trajectòria temporal: Cándida Martínez López (1990), Eduardo Sánchez Moreno (1997), Henar Gallego Franco (1999), Rosalía Hernández García (2014), Pedro Conesa Navarro (2016), entre d'altres, són tan sols alguns

dels investigadors que analitzen el paper femení en el si de la societat romana a través de les fonts escrites i l'arqueologia. Un mitjà molt recurrent per conèixer el seu paper ha estat la seva participació en la religió i el sacerdoci. Així, destaquen les investigacions de Santiago Montero (1994) i Javier del Hoyo (2003). Són exemples importants per conèixer les dones el llegat artístic romà i grec:⁵ mosaics, pintures, escultures..., així com les fonts escrites que, encara que principalment masculines, suposen una via de coneixement molt important per als historiadors.

No obstant això, aquests estudis no tenen repercussió més enllà dels cercles acadèmics i tan sols s'han fet algunes aproximacions al seu tractament a les aules en l'ensenyament superior. Per aquest motiu, és necessari continuar treballant el vessant didàctic, amb l'objectiu d'aconseguir un lloc per a aquests continguts al currículum educatiu i fomentar una educació més igualitària als nivells de primària, secundària i batxillerat.

⁴ Lourdes Prados Torreira i Isabel Izquierdo Peraile, «Arqueología de género: la imagen de la mujer en el mundo ibérico», Lourdes Prados Torreira (coord.), *Arqueología y género. Mujer y espacio sagrado: haciendo visible a las mujeres en los lugares de culto de la época ibérica*. Madrid: Universidad Autónoma de Madrid, 2011, p. 15.

⁵ Vegeu: Ricardo Olmos Romera, «Anotaciones sobre la representación de la mujer en Grecia», Elisa Garrido González (ed.), *La mujer en el mundo antiguo: Actas de las V Jornadas de la Investigación Interdisciplinaria: Seminario de Estudios de la Mujer*. Madrid: Universidad Autónoma de Madrid, 1986, p. 123-142; Ivana Savalli, *La donna nella società della Grecia antica*. Bologna: Pàtron, 1983; Sarah Pomeroy, *Diosas, rameras, esposas y esclavas*. Madrid: Ed. Akal, 1987; Susana Reboreda, «El papel educativo de la mujer en la antigua Grecia y su importancia en el mantenimiento de la polis», *Saldivie* 10 (2010), p. 159-175; Adolfo J. Domínguez Monedero, «Consideraciones acerca del papel de la mujer en las colonias griegas del Mediterráneo Occidental», Elisa Garrido González (ed.), *La mujer en el mundo antiguo: Actas de las V Jornadas de Investigación Interdisciplinaria: Seminario de Estudios de la Mujer*. Madrid: Universidad Autónoma de Madrid, 1986, p. 143-152; Verónica Fernández García, «Los trabajos femeninos en el Oikos de la Grecia clásica: la madre, la cuidadora, la administradora», *Cuestiones de Género: De la igualdad y la diferencia* 4 (2009), p. 15-50.

La dona en el llibre de text i en el currículum educatiu: biaix de gènere?

Com deim, el llibre de text té un protagonisme clau a les aules i es manté com a principal recurs educatiu. De fet, són molts els docents que fan servir el llibre per organitzar i impartir les classes. Així, el llibre es converteix en una guia que condueix el curs en bona part de les aules.⁶ Si observem els continguts dels llibres (text, imatges, gràfics...) i ens hi atenim, veurem com el rol o protagonisme que tenen les dones sol ser absent, poc treballat o, fins i tot, estereotipat. També cal destacar l'absència de personatges històrics femenins al llibre de text.⁷ Encara que desconeixem

molts personatges femenins per causa de la manca de materials arqueològics, fonts i altres evidències que ens permetin anar més enllà, sí que en tenim exemples que tindrien cabuda al currículum i que continuen sense aparèixer als llibres de text (filòsofes, polítiques, mestres...).

Si ens atenim directament als continguts de l'assignatura de Geografia i Història, únicament apareix una referència a les dones en el passat:

Reconèixer les desigualtats socials existents en èpoques passades i els mecanismes de dominació i control que s'han aplicat, identificant aquells col·lectius que s'han vist sotmesos i silenciats, destacant la presència de personatges femenins.⁸

Taula 1. Mencions al paper de la dona a l'anterior currículum d'ESO⁹

<i>Curs:</i> Primer d'ESO
<i>Continguts:</i> Neolític: la revolució agrària i l'expansió de les societats humanes; sedentarisme; artesanía i comerç; organització social; aparició dels ritus: restes materials i artístiques, pintura i escultura. La cultura talaiòtica a les Illes Balears.
<i>Estàndards d'aprenentatge avaluables:</i> Analitza la transcendència de la revolució neolítica i el paper que hi té la dona .
<i>Curs:</i> 4t d'ESO
<i>Continguts:</i> L'època d'entreguerres
<i>Estàndards d'aprenentatge avaluables:</i> Discuteix les causes de la lluita del sufragi de la dona .
<i>Curs:</i> 4t d'ESO
<i>Continguts:</i> L'estabilització del capitalisme i l'aïllament econòmic del bloc soviètic.
<i>Estàndards d'aprenentatge avaluables:</i> Reconeix els canvis socials derivats de la incorporació de la dona a la feina com a assalariada.
<i>Curs:</i> 4t d'ESO
<i>Continguts:</i> La Revolució Industrial.
<i>Estàndards d'aprenentatge avaluables:</i> Explica la situació laboral femenina i infantil a les ciutats industrials.

Font: el-laboració pròpia.

⁶ Fernández Palop i Caballero García, «El libro de texto como objeto de estudio y recurso didáctico para el aprendizaje: fortalezas y debilidades», *Revista Electrónica Interuniversitaria de Formación del Profesorado* 20 (2017), p. 203.

⁷ Diferents estudis sobre la dona als llibres de text d'ESO indiquen la seva absència i l'ús de la seva imatge com un fet excepcional: Ana López Navajas, «Análisis de la ausencia de las mujeres en los manuales de la ESO: una genealogía de conocimiento oculta», *Revista de Educación* 363 (2014), p. 282-

308; Nieves Blanco García, *El sexismo en los materiales educativos de la ESO*. Sevilla: Instituto Andaluz de la Mujer, 2000, p. 75-89; Carlos Lomas, «El sexismo en los libros de texto»; Ana González y Carlos Lomas (coords.), *Mujer y educación: educar para la igualdad, educar desde la diferencia*. Barcelona: Graó, 2002, p. 193-222.

⁸ Currículum de l'educació secundària obligatòria a les Illes Balears. Decret 32/2022, d'1 d'agost, pel qual s'estableix el currículum de l'educació secundària obligatòria a les Illes Ba-

Una menció breu, però molt necessària, si tenim en compte que el currículum educatiu anterior no esmentava la importància de les dones en l'antiguitat en cap punt (vegeu la taula 1).

Metodologia

Ateses les intencions i els continguts que volem treballar en aquests quaderns, hem elaborat un material didàctic que col·labori i ajudi a millorar l'aprenentatge de l'alumnat i les activitats que els professors puguin fer servir per ampliar els coneixements d'una manera innovadora i sense perdre de vista els continguts curriculars. Es tracta d'exercicis en què es combinen tasques individuals i en grup. En un curs de primer cicle —i concretament a primer d'ESO— no és només important fer feina en equip sinó també motivar la independència dels alumnes en el seu aprenentatge. Per una altra banda, en el cas de la feina en equip, pensam que és molt important que el professorat organitzi grups heterogenis, tenint en compte els diferents perfils. Concretament, i encara que hi ha moltes tècniques i estratègies per dividir l'alumnat,¹⁰ pensam que una de les més efectives per la manera com estan enfocades les activitats pot ser l'elaboració d'equips cooperatius amb la classificació de l'alumnat en tres categories: els estudiants capaços d'ajudar els altres, la resta i els que necessiten ajuda dels altres. Així, a cada

grup hi haurà un perfil d'alumne, que formaran «microgrups» de l'aula entre 4 o 5 companys. Així mateix, a través d'aquests grups poden ajudar-se, motivant la cooperació i fent possible també l'atenció a la diversitat.

Per a les activitats proposam diferents estratègies: contestar preguntes, observar i descriure, jocs didàctics (mots encreuats, sopa de lletres...), elaborar eixos cronològics, arbres genealògics, expressar opinions personals i reflexionar-hi, comparar i contrastar, elaborar pòsters i panells informatius, cercar informació a la xarxa, fer servir eines digitals, comprendre textos, respondre qüestionaris, comentar audiovisuals... A més, i continuant amb les diferents estratègies metodològiques, pensam que és indispensable treballar amb informacions diverses, ja que els alumnes tendran l'ocasió d'utilitzar plànols, reconstruccions, fonts arqueològiques... Igualment, oferim al docent una eina per crear un ambient lúdic gràcies a les tasques en equip a través de diferents recursos (audiovisuals, llibres, pel·lícules...) que aportaran dinamisme a les classes. Cal destacar que les activitats són fàcilment adaptables i deixen marge a la involucració del professorat. També algunes activitats plantejades es poden fer en horari extraescolar, ja que no necessiten el suport del professor.

Proposta didàctica. Objectius, continguts i contribució a les competències clau

Objectius:

1. Conèixer el paper de la dona a l'antiguitat a través de diferents fonts i recursos.
2. Valorar el paper de la dona en l'antiguitat.
3. Aprendre trets de la vida quotidiana de les dones a l'antiguitat: espai públic i privat, oci i educació.
4. Relacionar la figura femenina amb els esdeveniments històrics.
5. Valorar i conèixer el llegat artístic a través de les representacions femenines.

leers, *BOIB* núm. 101, de 2 d'agost, p. 31612-31958. En línia: https://intranet.caib.es/sites/lomloe/ca/curriculum_educacio/ (28 de setembre de 2022).

⁹ Decret 34/2015, de 15 de maig, pel qual s'estableix el currículum de l'educació secundària obligatòria a les Illes Balears, *BOIB* núm. 073, de 16 de maig, p. 25016-25302. En línia: <https://www.caib.es/eboibfront/eli/es-ib/d/2015/05/15/34/dof/cat/html> (28 de setembre de 2022).

¹⁰ Es poden organitzar els agrupaments heterogenis a partir de diferents dinàmiques. Vegeu: Pere Pujolàs Maset, «Agrupament heterogeni de l'alumnat i atenció a la diversitat: l'estructura cooperativa de l'activitat a l'aula», *Revista Perspectiva Escolar* 324 (2008), p. 2-14; Dolors Guix Feixas i Montse Martí i Corominas, «Treball cooperatiu: la tècnica del trenca-closques», *Revista Perspectiva Escolar* 342 (2008), p. 38-44.

- que dugueren a terme les dones en aquesta etapa. Com hem comentat amb anterioritat, la presència d'alguns objectes, com les *pondera* o les fusaioles, en contextos domèstics, així com la seva representació en relleus, pintures i escultures, permet conèixer amb major exactitud quines activitats feren les dones. Per aquest motiu, en aquest bloc volem treballar a partir de la reconstrucció d'una casa ibera on apareixen els habitants que hi duen a terme diferents activitats. Proposam una activitat de comprensió lectora i d'anàlisi d'imatges respondent alguns ítems sobre la casa ibera: descriu-ne les dependències, les activitats que hi identifiques, compara i contrasta les activitats que fan homes i dones...

A més, gràcies a l'anàlisi d'exvots, santuaris i necròpolis, es dedueix que les dones, sobretot aquelles que formaven part de grups privilegiats, varen dur a terme un paper important en els rituals, ja que s'observa una representació recurrent de les dones dedicades a l'ofrena. Per això, la informació que ens dona l'estatuària femenina és essencial: totes les dames porten túniques, mantells, vels i adorns que demostren el seu estatus. Gràcies a l'estudi descriptiu d'aquestes peces i d'altres es pot aprofundir en qüestions interpretatives entorn d'aspectes socials i simbòlics que permeten avançar en els coneixements de la dona ibera. Concretament, farem servir l'exemple de dues de les dames més importants del món ibèric: la gran dama oferent del Cerro de los Santos i la dama de Baza.

Aquestes escultures apareixen sovint als llibres de text —la seva imatge— però no es fa cap referència al seu context, simbologia o significat.

Per incorporar l'estudi de les dames a les sessions proposam una activitat molt senzilla: cada alumne/a assumirà un rol o paper —historiador, historiador de l'art i tècnic de museu— per completar una fitxa museística a través d'una visita virtual a la pàgina web del Museu Arqueològic Nacional (MAN),¹¹ on apareix la descripció acurada d'ambdues dames. Així cada alumne/a tindrà unes tasques determinades: investigar el context històric i la cronologia de l'escultura, descriure-la i dibuixar-la, assumir la redacció de la fitxa, cercar el nombre d'inventari i el títol.

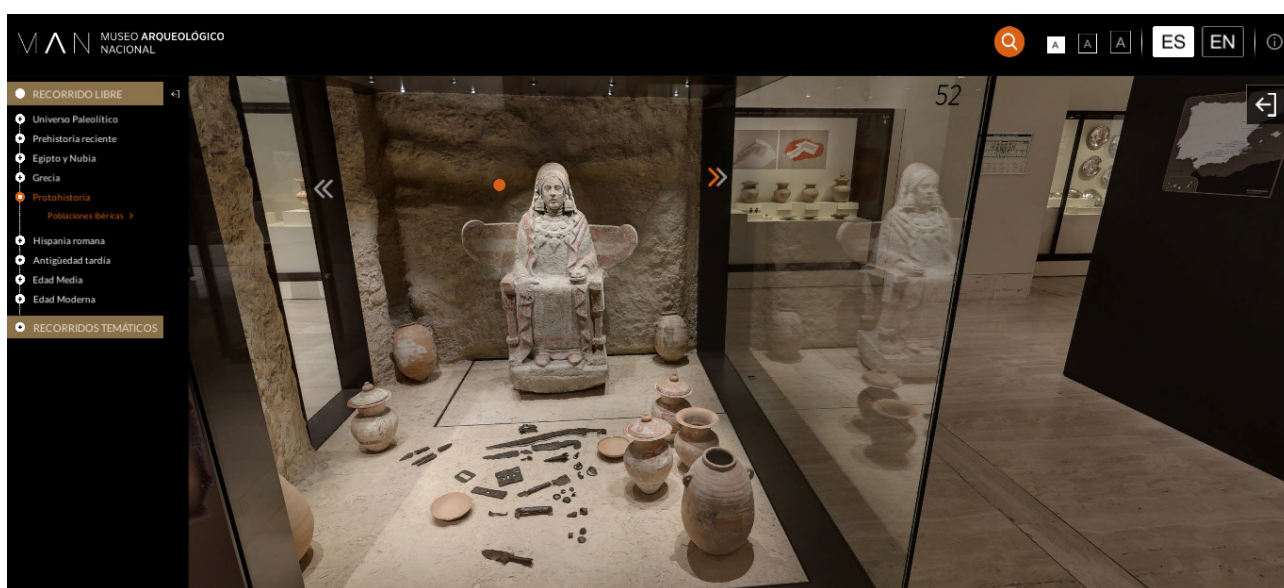

Figura 2. Part del recorregut virtual a la pàgina web del Museu Arqueològic Nacional (Font: l'autora).

¹¹ Vegeu: <http://www.man.es/man/museo/el-man.html> (28 de setembre de 2022).

Finalment, també volem integrar una de les deesses més representatives del període púnic a l'illa d'Eivissa: la deessa Tanit.¹² El culte a aquesta deessa és un dels més estudiats en tot el Mediterrani, i a l'illa en tenim moltes representacions en terracota que ens n'indiquen l'arrelament. La representació de Tanit, acompanyada de diversos atributs, es repeteix en diferents indrets, com la cova des Culleram i el puig des Molins. Gràcies a la proposta, els alumnes podran aproximar-se a diferents exemples del nostre patrimoni a través de la divinitat, identificar-ne els atributs i conèixer-ne les àrees d'influència.

L'espai públic i privat a Grècia: esferes femenines

En el cas de Grècia, adquireix una dimensió especial treballar els espais públics i privats d'aquesta societat. És un dels temes que podem veure als llibres de text i en el currículum.¹³ El tractament d'aquests espais no se sol matisar, sinó que apareix de manera neutra, com un lloc on es duen a terme diferents activitats econòmiques i polítiques. Per exemple, l'àgora com a centre de la ciutat no és només el lloc on trobam les institucions públiques sinó també un lloc destinat únicament a la presència masculina, un lloc de poder masculí, d'on queden exclosos altres membres de la societat, com són les dones. També dins l'àmbit privat trobam el gineceu, a la casa grega, un espai reservat a la presència de les dones de la casa (on habitaven

diferents generacions de dones de la família i on es dedicaven a activitats com els teixits, la música, la lectura...). Els usos dels espais tant a l'àmbit privat com al públic s'atenen a una diferenciació social i una dicotomia entre dones i homes que al món domèstic troba el seu antagònic a l'androna. Les activitats proposades, prèvia lectura i introducció per part del docent, serien les següents: completar una piràmide segons la participació en la vida pública dels diferents sectors de la societat grega, respondre qüestions relacionades amb l'ús de l'espai públic a través de diferents imatges (com el gineceu i l'androna) i una sopa de lletres amb diferents activitats que es duen a terme a la casa grega. Finalment, una activitat en equip amb l'anàlisi d'un plànol de la ciutat amb les distintes zones (acròpolis, teatre, temple...). En aquesta activitat cada membre del grup té un rol diferent: home ciutadà, dona de ciutadà, esclau, estranger, filla de ciutadà... Posteriorment, es fa una reflexió sobre els usos de l'espai. Amb aquestes activitats es pretén que els alumnes valorin les diferències socials establertes i la presència femenina a Grècia.

Les dones a l'expressió artística grega

Resulta molt interessant estudiar el paper de les dones a l'antiguitat grega a través de fonts arqueològiques, que, com dèiem, és un dels principals recursos dels investigadors. Per això, les fonts artístiques són fonamentals per descobrir diferents activitats protagonitzades per dones de diferent condició social a l'àmbit privat i públic. En aquest sentit, les fonts primàries ens ofereixen un bon exemple per treballar a l'aula.

Per a aquest contingut recomanem fer servir les activitats proposades com a activitats de consolidació per a les característiques principals de l'art grec. Per a la primera activitat individual els alumnes han d'enllaçar algunes imatges amb el seu corresponent suport (cràter, àmfora, escultura en pedra, escultura en bronze). Aquesta dinàmica en grup consisteix també en l'anàlisi de les diferents imatges completant una fitxa artística, a través de l'aprenentatge cooperatiu i la tècnica del llapis al centre. Així, els alumnes tenen 10 minuts

¹² Conèixer els principals déus i deesses de la mitologia grecollatina és una competència específica establerta en el nou currículum: currículum de l'educació secundària obligatòria a les Illes Balears. Decret 32/2022, d'1 d'agost, pel qual s'estableix el currículum de l'educació secundària obligatòria a les Illes Balears», *BOIB* núm. 101, de 2 d'agost, p. 31670. En línia: https://intranet.caib.es/sites/lomloc/ca/curraculums_educacia/ (28 de setembre de 2022).

¹³ La polis es menciona als «Sabers bàsics» del currículum de Geografia i Història: currículum de l'educació secundària obligatòria a les Illes Balears (Decret 32/2022, d'1 d'agost, pel qual s'estableix el currículum de l'educació secundària obligatòria a les Illes Balears), *BOIB* núm. 101, de 2 d'agost, p. 31775. En línia: https://intranet.caib.es/sites/lomloc/ca/curraculums_educacia/ (28 de setembre de 2022).

per parlar sobre cada resposta i posar-se d'acord i 5 minuts per escriure la resposta basant-se en els coneixements compartits amb els companys. Els alumnes han de completar una fitxa artística sobre cada una de les imatges i completar-ne els ítems següents: material i estil, descripció (on té lloc, quina activitat fan?), funcionalitat (on us imaginau que estaven situades? Quina funció creis que tenien?). Posteriorment, i també en equip, els alumnes han de respondre dues qüestions amb l'objectiu de fer-los reflexionar sobre els diferents rols de la dona grega observats als diferents suports: creis que totes les dones feien les mateixes activitats i es dedicaven al mateix? Podeu relacionar la representació d'aquestes dones amb un estatus concret?

Figura 3. Escena de gineceu. Pintor d'Aquil·les, Àtica, 440 aC (font: pàgina web del Museu Arqueològic Nacional).

Personatges històrics femenins: Aspàsia de Milet i Olímpia d'Epir

En aquest cas, el fet d'aproximar-nos a les vides d'Aspàsia de Milet i Olímpia d'Epir ens permetrà treballar els continguts propis de primer d'ESO a través d'una mirada diferent, la femenina. En aquest darrer bloc de Grècia dedicat a personatges femenins històrics, proposam als docents que els alumnes comparin les biografies de dues dones gregues influents: Aspàsia de Milet i Olímpia d'Epir. Per això, els alumnes les han de llegir per posteriorment completar una taula de «compara i contrasta» amb ítems com: en què s'assemblen? En què es diferencien? (en relació amb el lloc de naixement, família, estatus...). Quines virtuts destacades de cada personatge? Per a aquesta activitat no és necessària la intervenció prèvia del docent. A més, encara que ho plantejam com una activitat individual, també es pot fer a través de l'aprenentatge cooperatiu, amb la mateixa tècnica del llapis al centre.

Dones a l'art romà

En aquest apartat ens proposam descobrir l'art romà i el seu llegat actual a través de la figura femenina en diversos formats. Les representacions femenines a l'antiga Roma són múltiples i riques. Actualment, en tenim molts d'exemples per explicar les diferents característiques d'aquest art. Així mateix, gràcies a aquestes representacions també podem indagar en aspectes de la vida de les dones a l'antiga Roma. D'aquesta manera presentam diferents característiques sobre el seu llegat artístic a través dels mosaics, l'escultura i la pintura mural. En aquest cas, proposam una activitat en parella: crear una presentació en format de galeria d'art amb l'eina Emaze. En aquesta presentació ha d'aparèixer el nom de l'obra, el material, cronologia, situació geogràfica, descripció de l'escena, descripció artística (colors, tècnica...), informació rellevant sobre allò que ens descobreix cada obra de les dones a Roma.

També en aquest apartat destaca el mosaic de Balèria, a la basílica de Son Peretó, un exemple

perfecte per incorporar l'antiguitat tardana a les Balears. Així, i en grup, els alumnes visualitzaran un breu vídeo sobre la basílica de Son Peretó i el

mosaic de Balèria i respondran en grup «qui, com, quan, on i per què?» per descobrir més dades sobre aquest interessant mosaic.

Taula 2. Exemple de «compara i contrasta»

COMPARA I CONTRASTA		
ASPÀSIA DE MILET		OLÍMPIA D'EPÍR
En què s'assemblen?		
En què es diferencien? En relació amb...		
	<i>Lloc de naixement/ procedència</i>	
	<i>Família</i>	
	...	
Semblances i diferències que en destacaries...		
Conclusió sobre els dos personatges		

Font: el·laboració pròpia.

Figura 4. Làpida sepulcral del segle VI dC
(font: Museu d'Història de Manacor).

Dones romanes

Continuant amb l'objectiu de reforçar la presència de les dones als continguts curriculars, hem elegit diferents personatges de la història de Roma: un personatge del món de la ciència i la filosofia (Hipàcia) i dones pertanyents als grans llinatges de la política romana (com Fúlvia Bambàlia i Lúvia Drusil·la). Per treballar aquests continguts proposam dues activitats en equip. La primera consisteix en la visualització del film *Àgora* (amb una selecció prèvia per part del docent). Aquesta pel·lícula ens permetrà treballar alguns elements interessants com són *la dona i la ciència, l'enfrontament entre religions, la potestat del pater familias i la Biblioteca d'Alexandria*.

També podrem treballar sobre algunes de les dones més influents de Roma, com algunes emperadrius, a través de l'elaboració d'un pòster, amb eix cronològic, un arbre genealògic i una petita biografia d'un dels personatges proposats. Aquests treballs es poden fer manualment o amb eines com Timetoast o Creately.

Contribució a les competències clau¹⁴

(a) Competència en comunicació lingüística: aquesta competència es treballa a través de l'ús del llenguatge en respostes, justificacions, redacció de textos, comparar i diferenciar... Així com en l'ús de fonts primàries i secundàries.

(b) Competència plurilingüe: es treballa amb el reconeixement d'altres llengües, a través del treball en xarxa i a l'aula, així com el coneixement de les llengües clàssiques, com el llatí.

(c) Competència matemàtica i competències bàsiques en ciència, tecnologia i enginyeria: aquesta competència suposa raonar a través de la

¹⁴ Reial decret 217/2022, de 29 de març, pel qual s'estableix l'ordenació i els ensenyaments mínims de l'educació secundària obligatòria, *BOE* núm. 76, de 30 de març, p. 41579. En línia: <https://www.boe.es/eli/es/rd/2022/03/29/217> (28 de setembre de 2022).

interpretació i anàlisi d'imatges, creació d'eixos cronològics i arbres genealògics...

(d) Competència digital: aquesta competència serà de les més treballades, ja que farem servir en moltes de les activitats els ordinadors, així com programes informàtics per elaborar presentacions, eixos cronològics, arbres genealògics... A més, també té en compte la capacitat de cercar, processar i transformar els coneixements amb l'ús de les TIC. Així mateix, a través d'aquestes eines digitals volem fomentar la creativitat i l'autonomia dels alumnes, a partir de tasques en grup o en parella en què s'utilitzin aplicacions web.

(e) Competència personal, social i d'aprendre a aprendre: en algunes de les activitats els alumnes seran protagonistes del seu propi aprenentatge, sense explicacions prèvies del docent. També usaran eines digitals i altres recursos amb els quals puguin desenvolupar la creativitat i l'autonomia. Una opció també per treballar aquesta competència és que els alumnes avaluïn part del seu aprenentatge.

(f) Competència ciutadana: a través de les diferents activitats els alumnes tindran l'ocasió de comprendre la desigualtat de gènere present en aquestes civilitzacions, així com el paper de la dona, i reflexionar-hi. A més, també gestionaran per si sols algunes activitats a través de la cooperació amb els companys, amb tasques en equip.

(g) Competència emprenedora: a través de l'elaboració de diferents projectes, com pòsters o presentacions. També faran debats i expressaran opinions personals. Igualment, és important motivar la creativitat i la curiositat de l'alumnat a través de diferents activitats.

(h) Competència en consciència i expressió culturals: a través del coneixement i l'anàlisi de diferents manifestacions artístiques. També a través de les diferents propostes podran observar i identificar les relacions entre la societat i la seva manifestació artística. Així mateix, es promocionen diferents activitats culturals, com el cinema, i es donen a conèixer elements patrimonials culturals, històrics i artístics.

Conclusions

A través d'aquesta proposta didàctica hem incorporat de manera pràctica la història de les dones en els períodes seleccionats. L'objectiu que perseguim amb aquestes activitats és omplir el buit dels llibres de text. Amb aquesta proposta els docents tenen l'oportunitat d'incorporar el paper i protagonisme de les dones tot relacionant-ho amb els continguts curriculars i treballant les competències clau establertes. Així, els docents podran adaptar a les seves sessions la totalitat de les temàtiques, avançant matèria amb una història més integrada i completa.

Així mateix, és una proposta innovadora, que planteja activitats d'aprenentatge cooperatiu, en grup o en parella, amb diferents activitats i jocs, així com l'ús de diverses eines digitals. Gràcies a aquest projecte, l'alumnat podrà fer activitats que promouen l'autosuficiència, així com el treball en equip, mitjançant exercicis pràctics. També té en compte l'autonomia i la creativitat dels alumnes, l'ús de diferents espais: sala d'audiovisuals, d'ordinadors, biblioteca... En aquest sentit, creim que és una proposta dinàmica i innovadora, que s'allunya del procés d'ensenyament-aprenentatge tradicional i aposta per l'ús de diferents recursos i ambients. Igualment, es tracta d'una proposta fàcil d'aplicar perquè no requereix grans recursos ni materials extres.

Finalment, cal destacar la influència que exerceixen els materials didàctics. És important que tant l'Administració com els docents preparin les programacions didàctiques amb mètodes i tècniques en què la dona aparegui integrada històricament. Així mateix, trobam essencial que els docents s'involucrin en la formació entorn de la història i la igualtat de gènere, ja que és necessari que apareguin integrades a les aules. Per tant, la inclusió d'aquesta temàtica ha d'anar acompanyada de la formació del professorat.

Referències bibliogràfiques

- Barranquero Texeira, Encarnación; Prieto Borrego, Lucía (coords.), *Mujeres en la contemporaneidad: educación, cultura, imagen*. Málaga: Universidad de Málaga (UMA), 2000.
- Blanco García, Nieves. *El sexismo en los materiales educativos de la ESO*. Sevilla: Instituto Andaluz de la Mujer, 2000.
- Conesa Navarro, Pedro, «Estudios sobre mujeres de la antigua roma. Estado de la cuestión, problemas y progreso científico en un campo histórico consolidado», *Minius* 24 (2016), p. 205-226.
- Del Hoyo Calleja, Javier, «El sacerdocio femenino, medio de integración de la mujer en las estructuras municipales de gobierno», Sabine Armani, Bénédicte Hurlet i Armin Stylow (eds.), *Epigrafía y sociedad en Hispania durante el alto imperio: estructuras y relaciones sociales. Actas de la Mesa Redonda (Alcalá de Henares, 2000)*. Alcalá de Henares: Casa de Velázquez – Universidad de Alcalá de Henares, 2003, p. 129-140.
- Domínguez Monedero, Adolfo J., «Consideraciones acerca del papel de la mujer en las colonias griegas del Mediterráneo Occidental», Elisa Garrido González (ed.), *La mujer en el mundo antiguo: actas de las V Jornadas de Investigación Interdisciplinaria: Seminario de Estudios de la Mujer*. Madrid: Universidad Autónoma de Madrid, 1986, p. 143-152.
- Domínguez Monedero, Adolfo J., «La mujer en la familia y la sociedad griega arcaica: aproximación a su tratamiento en la práctica docente», Cristina Bernis Carro, Violeta Demonte, Elisa Garrido González, Maria Teresa González Calbet, Isabel de la Torre Prados (eds.), *Los estudios sobre la mujer: de la investigación a la docencia: Actas de las VIII Jornadas de Investigación Interdisciplinaria*. Madrid: Instituto Universitario de Estudios de la Mujer, 1991, p. 433-442.
- Fernández García, Verónica, «Los trabajos femeninos en el Oikos de la Grecia clásica: la madre, la cuidadora, la administradora», *Cuestiones de Género: de la igualdad y la diferencia* 4 (2009), p. 15-50.
- Fernández Valencia, Antonia, «Las mujeres en la Historia enseñada: género y enseñanza en la Historia», *La Historia enseñada* (2004), p. 115-128.
- Fernández Palop, María Pilar; Caballero García, Presentación, «El libro de texto como objeto de estudio y recurso didáctico para el aprendizaje: fortalezas y debilidades», *Revista Electrónica Interuniversitaria de Formación del Profesorado* 20 (2017), p. 201-217.
- Gallego Franco, Henar, «La imagen de la “mujer bárbara”: a propósito de Estrabón, Tácito y Germania», *Faventia* 21/1 (1999), p. 55-63.
- Garreta Torner, Nuria, *Modelos masculinos y femeninos en los textos de EGB*. Madrid: Ministerio de Cultura, Instituto de la Mujer, 1987.
- González Moro, Valentín, *Rol que representa la mujer en los libros de texto de Preescolar y EGB utilizados en la Comunidad Autónoma del País Vasco*. País Vasco: Universidad del País Vasco, ICE, 1984.
- Guix Feixas, Dolors; Martí i Corominas, Montse, «Trellat cooperatiu: la tècnica del trencaclosques», *Revista Perspectiva Escolar* 342 (2008), p. 38-44.
- Grañeras Pastrana, Montserrat; Savall Ceres, Juana; Alcade Rumayor, Almudena; De la Torre Sanz, Cristina; Martín Sánchez, Raquel; Luengo Pérez, Alejandra i Melcón Beltrán, Julia, *Revisión bibliográfica sobre mujeres y educación en España (1983-2007)*. Madrid: Instituto de la Mujer, 2007.
- Hernández García, Rosalía, «Atando lazos: mujer y políticas dinásticas en Hispania (s. III-II a.C.)», Del Cerro Linares, Carmen; Alonso, Claudia; González Herrero, Oihane; Per Gimeno, Laura; Milán Quiñones, Soledad; Ellices Ocón, Jorge; Myslowska, Anna i Viaña Gutiérrez, Alicia (eds.), *Economías, comercio y relaciones internacionales en el mundo antiguo*. Barcelona: Fullcolor Printcolor DL, 2014, p. 375-393.
- Hidalgo Villarroya, Encarna; Juliano, Dolores; Roset, Montserrat i Caba Gusi, Àngels, *Repensar la enseñanza de la geografía y la historia*.

- Una mirada desde el género*. Barcelona: Ed. Octaedro, 2003.
- Izquierdo Peraile, María Isabel, «Arqueología, iconografía y género: códigos en femenino del imaginario ibérico», *Verdolay* 11 (2008), p. 121-142.
- Izquierdo Peraile, María Isabel, «La imagen femenina del poder. Reflexiones en torno a la feminización del ritual funerario en la cultura ibérica», *Saguntum* Extra-1 (1998), p. 185-194.
- Lomas, Carlos, «El sexismo en los libros de texto», Ana González i Carlos Lomas (coords.), *Mujer y educación: educar para la igualdad, educar desde la diferencia*. Barcelona: Graó, 2002, p. 193-222.
- López Navajas, Ana, «Análisis de la ausencia de las mujeres en los manuales de la ESO: una genealogía de conocimiento ocultada», *Revista de Educación* 363 (2014), p. 282-308.
- Martínez López, Cándida, «Las mujeres en la conquista y romanización de la Hispania Meridional», *Florentia Iliberritana* 1 (1990), p. 245-254.
- Montero Herrero, Santiago, *Diosas y adivinas. Mujer y adivinación en la Roma antigua*. Madrid: Trotta, 1994.
- Olmos Romera, Ricardo, «Anotaciones sobre la representación de la mujer en Grecia», Garrido González, Elisa (ed.), *La mujer en el mundo antiguo: actas de las V Jornadas de la Investigación Interdisciplinaria: Seminario de Estudios de la Mujer*. Madrid: Universidad Autónoma de Madrid, 1986, p. 123-142.
- Perea Cáveda, Alicia, «Entre la metáfora y el mito. La representación simbólica de lo femenino en la sociedad ibérica», *Marq* 1 (2006), p. 46-68.
- Perea Cáveda, Alicia, «Las joyas de la Dama de Baza: un espacio en femenino», Teresa Chapa e Isabel Izquierdo (coords.), *La Dama de Baza. Un viaje femenino al más allá*. Madrid: Ministerio de Cultura, 2010, p. 201-209.
- Pérez Rubio, Alberto, «Mujer y guerra en el Occidente europeo (siglos III a.C.-I d.C.)», Vidal, Jordi i Antela, Ignacio, (eds.), *Más allá de la batalla. La violencia contra la población en el mundo antiguo*. Zaragoza: Libros Pórtico, 2013, p. 91-126.
- Plácido Suárez, Domingo, «La naturaleza femenina en la imagen griega del extremo occidente», G. Duby i Perrot, M. (dir.), *Historia de las mujeres en Occidente*. Madrid: Ed. Taurus, 1991, p. 567-578, vol. 1.
- Plácido Suárez, Domingo, «La presencia de la mujer griega en la sociedad: democracia y tragedia», *Studia Historica* 18 (2000), p. 49-63.
- Plácido Suárez, Domingo, «La construcción cultural de lo femenino en el mundo clásico», M. González i M. Pedregal (coords.), *Venus sin espejo: imágenes de las mujeres en la Antigüedad clásica y el cristianismo primitivo*. Oviedo: Ed. KRK, 2005, p. 17-32.
- Prados Torreira, Lourdes, «Mujer y espacio sagrado: haciendo visibles a las mujeres en los lugares de culto de época ibérica», *Complutum* 18 (2007), p. 217-225.
- Prados Torreira, Lourdes, «La mujer aristocrática en el paisaje funerario ibérico», Teresa Chapa i Isabel Izquierdo (coords.), *La Dama de Baza. Un viaje femenino al más allá*. Madrid: Ministerio de Cultura, 2010, p. 223-239.
- Prados Torreira, Lourdes; Izquierdo Peraile, Isabel, «Arqueología de género: la imagen de la mujer en el mundo ibérico», Lourdes Prados Torreira (coord.), *Arqueología y género. Mujer y espacio sagrado: haciendo visible a las mujeres en los lugares de culto de la época ibérica*. Madrid: Universidad Autónoma de Madrid, 2011, p. 10-29.
- Pujolàs Maset, Pere, «Agrupament heterogeni de l'alumnat i atenció a la diversitat: l'estructura cooperativa de l'activitat a l'aula», *Revista Perspectiva Escolar* 324 (2008), p. 2-14.
- Pomeroy, Sarah, *Diosas, ramera, esposas y esclavas*. Madrid: Ed. Akal, 1987.
- Reboreda, Susana, «El papel educativo de la mujer en la antigua Grecia y su importancia en el mantenimiento de la polis», *Salvdie* 10 (2010), p. 159-175.
- Rueda Galán, Carmen, «Las imágenes de los santuarios de Cástulo: los exvotos ibéricos en bronce de Collado de los Jardines (Santa Elena) y los Altos del Sotillo (Castellar)», *Paleohispánica* 8 (2008), p. 55-88.

- Rueda Galán, Carmen, «Ritos de paso de edad y ritos nupciales en la religiosidad ibera: algunos casos de estudio», Carmen Rísquez Cuenca i Carmen Rueda Galán (eds.), *Santuarios iberos: testimonio, ritualidad y memoria. Actas del Congreso 'El santuario de la Cueva de la Lobera de Castellar. 1912-2012'*. Jaén: Asociación para el Desarrollo Rural de la Comarca de El Condado, 2013, p. 341-384.
- Sánchez Moreno, Eduardo, «La mujer en las formas de relación entre núcleos y territorios de la Iberia protohistórica. I Testimonios literarios». *Espacio, Tiempo y Forma* 10 (1997), p. 285-294.
- Sant Obiols, Edda; Pagès Blanch, Joan, «¿Por qué las mujeres son invisibles en la enseñanza de la historia?», *Revista Historia y Memoria* 3 (2011), p.129-146.
- Savalli, Ivana. *La donna nella società della Grecia antica*. Bologna: Pàtron, 1983.
- Subirats Martori, Marina; García Gràcia, Maribel; Troiano i Gomà, Helena, i Zaldívar Sancho, Miguel, *El sexismo en los libros de texto: análisis y propuesta de un sistema de indicadores*. Madrid: Instituto de la Mujer, 1993.
- Tovar Pulido, Raquel. «Deconstruir la imagen de la mujer en la enseñanza de la historia: propuestas para una ciudadanía global», C. Rosa; A. Arroyo i B. Andreu (eds.), *Deconstruir la alteridad desde la didáctica de las ciencias sociales: educar para una ciudadanía global*. Madrid: Entimema, 2016, p. 636-646.